

ARBEIDSKRACHT¹

Paolo Virno

Ingeleid door *Tim Christiaens*, vertaald door *Tim Christiaens* en *Sonja Lavaert*

Hoewel vele van Paolo Virno's geschriften intussen in het Engels en Frans zijn vertaald, is tot op heden geen enkele van zijn teksten in Nederlandse vertaling verschenen.² In 'Arbeidskracht' ('Forza Lavoro') becommentarieert Virno hoofdstuk IV van het eerste boek van Het kapitaal dat gaat over de rol van de arbeidskracht in de transformatie van geld in kapitaal. Om die omzetting te realiseren, zo beweert Marx, moet de kapitalist zijn geld investeren in arbeidskracht die aan koopwaren waarde toevoegt. Daarna kan hij deze door de arbeider geproduceerde meerwaarde verzilveren via de verkoop van die producten.

In zijn commentaar verdedigt Virno twee stellingen. In eerste instantie corrigeert hij het beeld van Marx' revolutionaire intenties. Sociaaldemocraten stellen Marx als erfgenaam van de Franse Revolutie en als verdediger van vrijheid en gelijkheid voor. Virno daarentegen interpreteert Marx' theorie als een kritiek van zowel het economisch als het politiek liberalisme. De koop en verkoop van arbeidskracht kan enkel geschieden wanneer de arbeider een vrij en gelijk individu is dat evenwel niet in zijn eigen levensonderhoud kan voorzien. De arbeider moet vrij zijn en mag niet meer bezitten dan zijn eigen lijf en leden. Liberale democratie en kapitalisme hangen intrinsiek samen. De rechtstaat is in dit opzicht de historische mogelijksvoorwaarde van het kapitalisme.

Ten tweede beweert Virno dat het kapitalisme levende arbeid tot arbeidskracht reduceert en dat het de menselijke natuur daarmee tot koopwaar maakt.³ Volgens Virno is de menselijke natuur de zuivere potentialiteit tot produceren. Het kapitalisme zet die potentialiteit aan het werk om er meerwaarde uit te halen. Het hedendaagse kapitalisme buit de cognitieve en communicatieve vermogens van de mens uit en is derhalve biopolitiek. In plaats van fysieke objecten uit handenarbeid te vermarkten, wordt het potentieel om te communiceren de belangrijkste koopwaar. Virno beschrijft deze situatie echter niet enkel als het toppunt van vervreemding, maar ook als een revolutionaire kans. Het hedendaagse kapitalisme openbaart de menselijke natuur in haar meest zuivere vorm. De mens hoeft zich volgens hem enkel te ontdoen van de parasieten die hem teisteren om zich te verzoenen met zijn eigen natuur.

Het is voor iedereen duidelijk hoe moeilijk het is om een niet-academische tekst over Marx te schrijven. Het gaat immers over een exotisch thema, misschien zelfs het meest exotisch thema waarover men kan nadenken, en bovendien gaat het over een auteur die ondanks zichzelf iedereen die doorheen de jaren over hem werkte, in treurnis heeft gestort. Dit geldt voor die generatie voor wie Marx' naam één is met de vergane glorie van de vroegere arbeidersbeweging, met beroepsmatige verkopers van arbeidskracht en het gezeur van centrale comités, bureaucratie en internationalen. Voor wie niet meer zo jong is, vertegenwoordigt deze auteur bovendien een groot gevaar, met name dat een oud, kitscherig beeld wordt gecreëerd, als een plek bij de haard, en dat een onvergeeflijke persoonlijke melancholie of nostalgie wordt gecultiveerd. Er zal altijd iemand zijn die, wanneer hij of zij het over Marx heeft, denkt thuis te komen, en dit is zowat het ergste wat met een theoreticus als Marx kan gebeuren.

Het komt er dus op aan om los te komen van deze sfeer van verveling en weemoed, ook van de fascinatie voor het exotische, en om Marx te beschouwen voor wat hij werkelijk was: een ongeregelde hedonist die, zoals Adorno opmerkt, gehuwd was met het mooiste meisje van Trier omdat hij het belangrijk vond aards genot en geluk na te jagen, hoewel hij dit zeker niet als iets onmiddellijk zag, zoals vandaag het geval is. Hij was een arrogant type, iemand die zich nooit bevond waar men hem verwachtte, die gemeenplaatsen verafschuwde en in debatten meedogenloos was, die zich nooit in de lijn van 'Europees links' zou hebben herkend – tenminste als we haar volledige twintigste-eeuwse verloop in beschouwing nemen, aangezien het al te gemakkelijk zou zijn enkel naar de laatste jaren van de eeuw te verwijzen. Het marxisme is het symmetrische tegendeel van links. Dit is allemaal moeilijk voor te stellen omdat de dingen historisch zo grondig met elkaar verweven zijn.

Marx wijdt hoofdstuk IV van het eerste boek van *Het kapitaal* aan de 'arbeidskracht', een van de meest bekende marxistische concepten, zelfs voor hen die nog nooit één pagina van zijn werk hebben gelezen. Met uiterste precisie tekent zich hier een denken af dat zich vrolijk maakt over, of liever, zich vijandig opstelt tegenover het thema van de rechten. Van zodra het denken van Marx is ontdaan van zijn exotisch aura of van de vernislaag van melancholie waar ik het eerder over had, vertoont het de volgende paradox: het is marxistisch en dus niet links. Als men deze paradox niet aanvaardt, zou men zich beter niet met Marx bezighouden want het heeft geen zin om een titanenstrijd te leveren en hem te transformeren in een democratische denker die staat 'voor rechten'. Hij was daarentegen fundamenteel antidemocratisch en kan niet als erfgenaam van de Franse Revolutie worden beschouwd. Hij was veeleer de meest meedogenloze criticus van de concepten 'liberté', 'égalité' en 'fraternité', en, zoals ik reeds zei, wordt dit zeer duidelijk in het hoofdstuk over de arbeidskracht. Als dit argument een onbehagen of lichte aarzeling veroorzaakt, is dat een goede zaak – het brengt ons weg van de platgetreden paden en behandelt Marx alsof het zou gaan over

Atlantis waarvan het effectieve bestaan nooit is vastgesteld.

Marx werd niet weerlegd door Foucault, noch door Deleuze, Chomsky of Habermas. Dit wil echter niet zeggen dat hij gelijk had, en dat is net het probleem. Het is mogelijk dat Marx ongelijk had over talrijke vragen die ons nu nauw aan het hart liggen, maar zulke fouten aantonen is een delicate zaak en kan niet aan de middelmatige denkers die de late twintigste eeuw bevolken, worden toevertrouwd.

Marx werd ook niet weerlegd door de val van de Berlijnse Muur in 1989, maar wel door het geweld, de politie en de ontslagen die vielen rond 1980, toen de bandarbeiders, die het niet langer eens waren met het loonarbeidssysteem, zichzelf als arbeidskracht gingen ontkennen. Dit is de ware kern van het communisme: dat die vorm van moderne barbarij die de naam ‘arbeidskracht’ draagt, wordt omvergeworpen. Dit is wat ik bedoel wanneer ik beweer dat Marx door de nederlaag van de Westerse arbeidersbewegingen werd ‘weerlegd’.

Een laatste inleidende noot: Marx is geen referentiepunt maar een punt van discussie, wat men evangelisch een teken van contradictie noemt, met andere woorden, als referentie bestaat hij haast niet. In de revolutionaire jaren, die zich afspeelden tussen de dood van John F. Kennedy in 1963 en de dood van John Lennon in 1980, werd Marx in het Westen en in Italië opnieuw en scherper dan voorheen een punt van strijd en discussie.

Is Marx een denker van het algemeen belang dat door de burgerij zou zijn verwaarloosd? Zo dacht de officiële arbeidersbeweging. Of, is Marx een denker die een kant koos, een meedogenloze, hardvochtige en systematische criticus van het algemeen belang? Hij legt immers de nadruk op een particulier en sektarisch belang: met name van de moderne arbeidersklasse die zich wil bevrijden van het loonarbeidssysteem. Deze dubbele interpretatie is er ook in Italië geweest. Enerzijds trof men een Marx aan voor de dranghekken van Fiat of tussen de gelederen van het Italiaans *operaismo* of in *Quaderni Rossi*⁴ waar enkele van zijn bekendste krabbels “een vaste grond voor wat men hoopt”⁵ uitwerkten, om het met Dante te zeggen, en dit natuurlijk vooraleer Atlantis gezonken was. Terwijl enkele van Marx’ teksten “een vaste grond voor wat men hoopt” waren voor de beweging van 1977, is er anderzijds ook de Marx van het *istituto Gramsci*, en die zou spreken in naam van het hele volk, die vond dat de arbeidersklasse zichzelf in Staat moest transformeren! Jullie zien dus hoe de lectuur van zijn teksten tot zeer uiteenlopende interpretaties heeft geleid!

Laat ons nu komen tot ons eigenlijke thema: het concept ‘arbeidskracht’ dat voor heel Marx’ kritiek van de politieke economie bepalend is. In het centrum van die kritiek staat het concept ‘arbeidskracht’. De grote economen, zoals Adam Smith en David Ricardo – zelfs al zouden wij hen beter beschouwen als antropologen van de moderniteit –, die Marx omwille van hun hoog theoretisch niveau ‘klassieke economen’ noemt, focussten op de fundamentele trekken van hun tijd. Zij begrepen dat dit niet het ‘tijdperk van de techniek’ was, maar wel van het

kapitalisme waarvan zij vervolgens de grondslagen hebben blootgelegd. Nochtans had de ‘klassieke economie’ volgens Marx het essentiële verschil tussen arbeid en arbeidskracht niet begrepen.

Smith en Ricardo spreken over ‘arbeidswaarde’ die berekenbaar is op basis van de aangewende arbeidstijd om een gegeven object-koopwaar te produceren. Die tijd is variabel en hangt af van de ontwikkelingsgraad van de productiekrachten en van de technische en professionele vaardigheden die nodig zijn om de object-koopwaar tot stand te brengen. Die arbeidstijd wordt ontdaan van elke kwalitatieve bepaling en gereduceerd tot een zuivere, lege en abstracte kwantiteit.

Als men erover nadenkt, dan representeert deze kwaliteitsloze arbeid inderdaad de tijd van de vooruitgang, een volledig lege en abstracte tijd. De idee van vooruitgang is simpelweg afgeleid uit de lege, abstracte en van elk tastbaar en kwalitatief referentiepunt ontdane aard van de in koopwaren belichaamde arbeidstijd.

Ons punt is het volgende: indien het zo is dat de arbeidstijd de waarde van een koopwaar bepaalt, dan vraagt Marx zich af hoe men nog kan spreken over ‘arbeidswaarde’. Beter gezegd, indien arbeid de factor is die een koopwaar waarde verleent, hoe kan zij dan zelf een waarde hebben? En in welke zin zou die arbeid meetbaar kunnen zijn?

Het concept ‘arbeidswaarde’ is voor Marx een logische absurditeit die Smith en Ricardo tijdens hun diagnose van de kapitalistische productiewijze over het hoofd hebben gezien. Zij kwamen daardoor in een contradictie, in een vicieuze cirkel terecht.

Zoals reeds gezegd, treft men bij Marx altijd een onderscheid aan tussen gesprekspartners die hij beschouwt als waardige tegenstanders – de zogenaamde ‘klassieke economie’ – en hen die hij onwaardig vindt, de zuivere apologeten van het *status quo* – de zogenaamde ‘vulgaire economie’. Zo’n ‘onderscheid’ zou ook voor politieke bewegingen interessant kunnen zijn. Om tot de essentie te komen, is het immers vaak nuttig te kijken naar de betere ‘burgerlijke denkers’ die een koude blik en een objectieve geest hebben kunnen bewaren in hun analyse van de feitelijke realiteit. In dit kader zou het interessant zijn om zich af te vragen wie voor het zogenaamd postfordisme of de globalisering een gelijkaardige rol vervult als de ‘klassieke economie’ in marxiaanse zin. Welke theoretische tegenstanders hebben hun licht laten schijnen op de essentiële elementen van dit ‘nieuwe’ productiesysteem? Enkele jaren geleden hebben Michael Hardt en Toni Negri geprobeerd om Rawls en diens rechtvaardigheidstheorie in die zin in beschouwing te nemen.⁶ Ik weet niet of ze gelijk hadden of niet, maar het zou op zijn minst een intrigerend experiment kunnen zijn.

Onze vraag luidde: wat is de arbeidskracht? Het antwoord is: de arbeidskracht is “het geheel van de lichamelijke en geestelijke bekwaamheden die bestaan in het lichaam, in de levende persoonlijkheid van een mens en die hij

gebruikt zo vaak hij een of andere gebruikswaarde produceert”.⁷

Een eerste, reeds veel becommentarieerde opmerking is dat die definitie uit 1867, of ze nu juist is of fout, pas vandaag een zekere mate van empirische waarheid bevat. Tot twintig à dertig jaar geleden betrof de arbeidskracht eigenlijk enkel de som van de fysieke capaciteiten van de mens, terwijl de intellectuele en mentale vermogens slechts integraal van de arbeidskracht deel zijn gaan uitmaken na de crisis van het fordisme, het keynesianisme en de welvaartstaat. Die koppeling van fysieke en intellectuele vermogens is dus helemaal niet vanzelfsprekend. Het loont trouwens voor beide categorieën de moeite om iets te specificeren: het gaat om algemeen menselijke vermogens die eender welk lid van onze soort in zijn bezit heeft en die niet voorafgaand moeten verworven worden. Het betreft enerzijds het somatisch-motorische aspect van de *homo sapiens* – de lichamelijke flexibiliteit, het aanpassingsvermogen aan de omgeving, enzovoort – en anderzijds het mentaal-linguïstische aspect – de herinnering, de spreektaal, reflexief kunnen denken, het leervermogen, het abstractievermogen, enzoverder.

Plots dringt zich de vraag op: ‘Maar wat behoort dan niet tot de arbeidskracht?’ Het antwoord is: niets en dat is nu net het punt.

De Franse poststructuralisten zouden de notie ‘arbeidskracht’ onder de soortnamen en niet onder de eigennamen catalogeren. De arbeidskracht verwijst namelijk niet naar één welbepaald vermogen, maar naar het geheel van soortspecifieke vermogens. Die vermogens komen allemaal samen in de economische warenproductie en daardoor dragen alle capaciteiten van de *homo sapiens* die in de economische warenproductie worden gebruikt de naam ‘arbeidskracht’. Er is geen enkele interne uitsluiting. De arbeidskracht is geen vermogen naast de andere, maar is het geheel van potentialiteiten dat wij zonet hebben beschreven.

Het verschil tussen arbeid en arbeidskracht dat Marx aanwijst, is hetzelfde als dat tussen act en vermogen. De arbeidskracht is met andere woorden het vermogen tot arbeid. Niet een specifieke potentialiteit, maar de som van alle potentialiteiten die onze soort kenmerken en die op de economische warenproductie zijn gericht. De werkelijk verrichte arbeid daarentegen is arbeid in act. Zij is geactualiseerde of gerealiseerde arbeidskracht.

Wat vandaag het hele kapitalistische tijdperk kenmerkt, is zeker en vast het belang van het potentiële: het kapitalisme draait, om zo te zeggen, rond ‘de potentialisering van de sociale ervaring’. Daaruit komen alle nog niet geactualiseerde aspecten voort. Volgens Marx is de arbeidskracht de *potentia* tot arbeid en enkel in het productieproces wordt zo’n vermogen act, wordt zij *in actu* gerealiseerd.

In het eerste boek van *Het kapitaal*, dat Marx schrijft voor de arbeiders – en dat nochtans vergelijkbaar is met Wittgensteins *Tractatus* of Kants *Kritiek van de zuivere rede* – wordt dit argument aan de hand van een zeer toepasselijk voorbeeld geïntroduceerd. Hij legt het uit aan de hand van het reële verschil tussen het generische spijsverteringsvermogen van het menselijk lichaam – dat er immers

is, ook al is er geen voedsel in de maag – en de eigenlijke spijsvertering, die enkel in actie schiet nadat men iets gegeten heeft. In dit onderscheid is het ontstaan van de meerwaarde te situeren.

Kort door de bocht kunnen we zeggen dat de kapitalist het vermogen tot arbeid op de arbeidsmarkt koopt van een gegeven aantal menselijke lichamen. Hij koopt met andere woorden iets dat enkel in potentie bestaat, dat letterlijk nog niet aanwezig, niet-actueel is. Hij respecteert tijdens de aankoop de impliciete regel van elke uitwisseling van equivalenten: de aankoop aan de rechtmatige prijs. Hij betaalt voor de arbeidskracht haar werkelijke ruilwaarde.

Hier rijst de vraag die ook nauw samenhangt met de thema's van de politieke beweging die vraagt waarop de ruilwaarde van de arbeidskracht gebaseerd is. Marx zegt dat deze laatste “wordt bepaald door de waarde van de gebruikelijke noodzakelijke bestaansmiddelen van de gemiddelde arbeider”.⁸ Dit betekent dat er een sociale maatstaf is voor die waarde, gebaseerd op wat er nodig is om een lichaam met bepaalde potentialiteiten in een bepaald historisch tijdperk in leven te houden. Die maatstaf is dus historisch veranderlijk. De conflicten van de jaren 1960 en 1970 bijvoorbeeld hebben een drastische vooruitgang bewerkstelligd in de opvatting over de ‘primair noodzakelijke goederen’ op basis waarvan men de waarde berekent van de sociale arbeidskracht. Er bestaat een historische indicator van de waarde van arbeidskracht, een indicator die bestaat uit conflicten en stakingen tegen en buiten de vakbonden.⁹ Het economisch begrip ‘arbeidswaarde’ behoort dus niet uitsluitend tot het domein van de economen, in tegenstelling tot wat men zou verwachten.

De kapitalist koopt dus aan de rechtmatige prijs de arbeidskracht die, zoals elk goed, een ruilwaarde en een gebruikswaarde heeft. Voor Marx is de kapitalist geen woekeraar of oplichter. Dit zou reeds een steen des aanstoots kunnen zijn voor de democraten of socialisten die de uitbuiting afschilderen als een verzameling onrechtvaardige maatregelen die aanleunen bij oplichterij.

Volgens Marx daarentegen gedraagt de kapitalist zich volstrekt rechtmatig: hij respecteert de ruilverhoudingen, betaalt een rechtmatig equivalent voor de waar die hij koopt en waarvan hij de gebruikswaarde consumeert. Wat is nu de gebruikswaarde van dit geheel van potentialiteiten dat de naam ‘arbeidskracht’ draagt? Het antwoord luidt: de werkelijke verrichting van arbeid in het productieproces.

Binnen dit proces consumeert de kapitalist de gebruikswaarde van de arbeidskracht gedurende een tijdspanne die langer is dan vereist om de kosten te dekken voor wat hij als rechtmatige prijs voor de arbeidskracht als koopwaar heeft betaald. Laat ons bijvoorbeeld aannemen dat de bestaansmiddelen voor een menselijk lichaam overeenkomen met zes arbeidsuren. De kapitalist betaalt het equivalent van deze dagelijkse zes uren als loon, waarmee de arbeider kan zorgen voor zijn historisch noodzakelijk geworden goederen. Wanneer de kapitalist echter de gebruikswaarde van de arbeidskracht actualiseert, zet hij hetzelfde subject aan

het werk voor acht uren, twee uur meer dan noodzakelijk. In die twee uren schuilt het geheim van de kapitalistische accumulatie. De herkomst van de meerwaarde ligt in dat verschil tussen acht en zes uren, tussen de reëel verrichte arbeid en de prijs van het vermogen en productiecapaciteit.

Mijn uiteenzetting introduceert tot hier toe enkele biopolitieke thema's die rond de notie van vermogen of potentialiteit draaien. Het is een interessante paradox dat het enige goed dat de kapitalist interesseert datgene is waarvan de gebruikswaarde bestaat uit het produceren van nieuwe waarde, een potentiële koopwaar, per definitie niet-actueel. Zoals reeds gezegd, bestaat dit geheel van potentialiteiten altijd reëel. Het kapitalisme is in zekere zin het tijdperk waarin de geschiedenis zichzelf uitput, aangezien het probleem van de bepaling van sociale verhoudingen zich niet meer op dezelfde manier stelt als in de traditionele samenlevingen en regimes, zoals het feodalisme. Het legt de menselijke natuur bloot als dat wat zij altijd geweest is. De kapitalistische productiewijze herneemt met andere woorden een antropologisch invariabele eigenschap en geeft een nauwkeurig beeld van het menselijke leven in haar uiterste essentie. Met het kapitalisme vanaf de zeventiende eeuw wordt datgene bevestigd dat altijd al waar is geweest en niet aan verandering is onderworpen: de antropologische kern van de menselijke soort.

Het is evident dat dit een verdedigingsrede is van en voor het kapitaal, maar zij bevat toch ook een kern van waarheid. De verdediging die het kapitalisme voor zichzelf uitdenkt, presenteert het kapitalisme immers als een antropologische veeleer dan een historische formatie omdat het de menselijke natuur als dusdanig weerspiegelt. Daarmee kent zij aan de menselijke natuur een absoluut belang toe door haar voorop te stellen als de enige koopwaar die werkelijk in het productie- en accumulatieproces van tel is. In het begrip 'arbeidskracht' zit daarom reeds vervat dat het leven zelf aan het werk wordt gezet. Het hele leven, zowel met z'n cognitieve als z'n zintuiglijk-motorische eigenschappen, wordt in zijn geheel aan het werk gezet, zelfs als naakte, generische mogelijkheid of potentialiteit.

Er is altijd een intieme conceptuele band tussen het christendom en het kapitalisme geweest. Eigenlijk zit er in het kapitalisme iets analoogs aan het christelijke mythologisch motief van de Openbaring. Voor de christenen is God er altijd al geweest, maar het probleem stelt zich wanneer Hij zich openbaart in een menselijke gedaante, als de geïncarneerde Zoon van God. Op dezelfde manier is de menselijke natuur er altijd al geweest, zowel vandaag als voor de Grieken, maar zij openbaart zich in het niet zo roemrijke gewaad van de arbeidskracht die koopwaar wordt en in boekhoudingen wordt neergepend. Er is als het ware een openbaring zonder Messias die bestaat uit de manifestatie van de fundamentele eigenschappen van onze soort. Ik benadruk dit punt nog een keer: de arbeidskracht is iets niet-actueels, zoals Marx in de *Grundrisse* bevestigt.

Op dit punt in de redenering botst men op een regelrecht biopolitiek vraagstuk: een object, bijvoorbeeld een pen, is iets reëels, maar een vermogen

heeft geen enkel autonoom bestaan. Jullie kunnen mijn taalvermogen vaststellen door mij te horen praten, maar mijn spraakvermogen op zichzelf heeft geen enkele onafhankelijke consistentie. Waar huizen de menselijke vermogens dan concreet? Aangezien zij potentieel zijn, hebben zij geen eigen verschijningswijze, maar drukken zij zich feitelijk uit in het leven van menselijke wezens. Het levende lichaam komt dus centraal te staan omdat het een substraat vormt voor die vermogens, die op hun beurt de arbeidskracht zijn. Zelfs al is het kapitaal vooral geïnteresseerd in de arbeidskracht, dan moet het zich toch noodzakelijkerwijze ook om het bestuur van de levende lichamen bekommeren, omdat deze laatste de opslagplaatsen van het vermogen tot arbeid zijn. De interesse in het besturen van het leven – en dus van seks, familie, reproductie, ziekte, dood, euthanasie en talrijke andere aspecten van het menselijke leven – ontstaat niet door een generische uitbreiding van de staatsmacht. De bestuurlijke of statelijke zorg voor het lichaam is afgeleid uit het feit dat levende lichamen de tabernakels of emblemen zijn van wat zich niet zomaar laat waarnemen, namelijk de arbeidskracht. Dit betekent niet dat de biopolitiek zich articuleert in een controle over de sociale arbeidskracht, maar exact het tegenovergestelde: waar de arbeidskracht zich als potentieel fenomeen te kennen geeft, moet het biopolitieke leven bestuurd worden, omdat het er de materiële grondslag van vormt.

Marx schrijft zeer mooie bladzijden over waarom men in het geval van slavernij niet over het bestuur van het leven kan spreken. In regimes van slavernij is er geen arbeidskracht, maar enkel een menselijk lichaam dat in zijn gedaante van koopwaar een ruilwaarde heeft. Elk afzonderlijk lichaam heeft een eigen waarde, en bijgevolg stelt het bestuur van het leven zich niet als een specifiek probleem. Daarmee levert Marx het beste tegenvoorbeeld om zijn stelling te onderbouwen: waar geen potentiële koopwaar is, kan men niet spreken over een bestuur van het leven. Enkel wanneer dergelijke vermogens beslissend worden voor de maatschappelijke reproductie of kapitalistische accumulatie, stelt zich het probleem van hun autonomie en onafhankelijkheid.

Samengevat, wat in het productieproces werkelijk telt, is wat Agamben het ‘naakte leven’ noemt en dit heeft niets te zien met de biografische eigenschappen, feitelijke ontmoetingen, verworven competenties of gerealiseerde werken van afzonderlijke individuen. Het is het naakte biologische substraat van dat op zichzelf ongrijpbare vermogen dat in de belangrijkste koopwaar is getransformeerd, namelijk de arbeidskracht.

Op dit punt van de uiteenzetting kunnen we naar het probleem van de waarde van arbeidskracht terugkeren. Deze hangt af van het overleven van het naakte leven dat object van bestuur is geworden en dat zich tussenin de kapitalist en de arbeidskracht bevindt. Het naakte leven wordt de maateenheid om het loon, oftewel de prijs van de arbeidskracht zelf, vast te leggen. Deze bedenkingen zijn ook aanwezig in Foucaults laatste lessen wanneer hij een poging doet om Marx te recupereren terwijl hij vele jaren voordien afscheid van hem had genomen.

In het postfordistisch kapitalisme vertoont het arbeidsproces bepaalde eigenaardige eigenschappen: men verwacht van de arbeider/ster vooral dat hij/zij de grotendeels geautomatiseerde productieve cyclus reguleert en surveilleert. Men vraagt met andere woorden om altijd beschikbaar te zijn voor het geval er iets niet functioneert. Die absolute beschikbaarheid om te interveniëren, een rol die Marx definieert als ‘toezicht en coördinatie’, is ook aanwezig in het reële arbeidsproces waarin de arbeidskracht zich in zekere mate moet gedragen als een flexibele potentialiteit die niet op specifieke taken is gericht. Het is in zekere zin alsof de potentiële eigenschappen van de arbeidskracht bleven voortduren en zich vandaag reproduceerden in concreet verrichte arbeid.

Waarom is dus het hoofdstuk over arbeidskracht zo belangrijk? Naast het feit dat, zoals reeds gezegd, het verschil tussen vermogen en act, arbeidskracht en reëel verrichte arbeid, wordt uitgelegd, wat het geheim van de kapitalistische accumulatie verklaart, is het een cruciaal hoofdstuk precies omdat Marx hier zijn kritiek op het recht fundeert.

Er zijn twee voorwaarden voor de aankoop van arbeidskracht: de eerste voorwaarde is dat het vrije en gelijke mannen en vrouwen betreft. Met een gezonde dosis sarcasme tegenover iedereen die het kapitalisme ervan beschuldigt de rechtstaat te ondermijnen – en dat zijn er veel – schrijft Marx niet alleen dat gelijkheid en vrijheid in de ruil gebaseerd op ruilwaarden (*in casu* die tussen het geld van de kapitalist en de arbeidskracht) worden gerespecteerd, maar ook nog eens dat de ruil van ruilwaarden de reële basis vormt voor alle gelijkheid en alle vrijheid.

Met andere woorden, waar er ruilwaarde is, is er gelijkheid en vrijheid. Waar er gelijkheid en vrijheid is, daar is er ook koop en verkoop van arbeidskracht. Er is co-existentie, medeplichtigheid, zelfs solidariteit tussen gelijkheid, juridische vrijheid en arbeidskracht als koopwaar. Deze laatste zou niet kunnen bestaan zonder een gehele, diepgaande en doorgedreven bevestiging van de waarden van de Franse Revolutie, of in elk geval van gelijkheid en juridische vrijheid. Dit concludeert Marx met een woordspeling op de Franse Revolutie. De ‘vrijheid’ veronderstelt dat er geen persoonlijke verbintenissen zijn die iemand aan een ander onderwerpen op basis van kaste of religie. Enkel als iedereen autonoom en onafhankelijk, en dus vrij is, kan er koop en verkoop van arbeidskracht zijn. Ook de ‘gelijkheid’ veronderstelt dat er geen andere onderwerping kan zijn dan de onderwerping die voortkomt uit de zuivere en rechtmatige ruil van equivalenten, dit wil zeggen tussen loon en arbeidskracht.

De tweede voorwaarde waardoor de koop en verkoop van arbeidskracht mogelijk wordt, is dat er onteigening heeft plaatsgevonden. Het komt erop neer dat er vrije en gelijke individuen moeten zijn die zelf geen productie- of bestaansmiddelen bezitten en dus, zoals in de pre-kapitalistische gemeenschap, niet in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien. Deze twee voorwaarden moeten dus gezamenlijk aanwezig zijn: gelijkheid en vrijheid enerzijds,

onteigening anderzijds. Ze zijn gelijk, maar het ontbreekt hen aan de productieve autonomie die in traditionele maatschappijen bestond.

De vrije maar onteigende burger, zo hebben wij gezegd; op dit punt eindigt hoofdstuk IV van het eerste boek van *Het kapitaal* als een soort ode aan de vreugde. Marx bevestigt, samen met zijn tijdgenoot en utilitarist Bentham, dat zowel het recht als de revolutie uitsluitend in de materialiteit van de koop en verkoop van arbeidskracht mogelijk zijn. Zoals jullie zien, treffen we in die bladzijden over het begrip ‘arbeidskracht’ een sterk anti-juridische en antidemocratische tendens aan.

Maar voor Marx is het probleem niet, om het zo te zeggen, dat aan de kapitalisten die toen Europa bevolkten het bestaan ‘met de gesel’ moet worden ontzegd. Veeleer wou hij benadrukken hoe het sociale mechanisme dat hij beschreef, zich niet baseert op dwang of oplichterij, maar een systemische objectiviteit heeft waar geen moralisme tegen opgewassen is, hoe zeer het ook begiftigd is met goede bedoelingen of radicale gebaren.

Wat bepaalt vervolgens de overgang van arbeidskracht naar arbeidersklasse? En wat gebeurt er als zo’n overgang plaatsvindt? Het kan gebeuren dat zich een systematische weigering voltrekt, een sabotage, een onverzettelijke ontkenning van wat men in een ander opzicht effectief is, namelijk arbeidskracht. De arbeidersklasse is niets anders dan de uitholling en sociaalpolitieke vernietiging van de arbeidskracht als koopwaar.

Daarnet herinnerde ik eraan hoe biopolitiek uit arbeidskracht voortkwam en niet andersom. Men bestuurt het leven omdat wat momenteel op de arbeidsmarkt telt, het vermogen als nog niet geactualiseerd vermogen is. Wanneer de kapitalist jullie niet-reële potentialiteit koopt, zal hij noodzakelijkerwijze voor jullie lichamen zorg moeten dragen, omdat daarin diezelfde potentialiteit ligt opgeslagen die anders op zichzelf geen belang zou hebben.

Een laatste punt. Nog steeds in hoofdstuk IV onderscheidt Marx, in tegenstelling tot de syndicalisten die in vulgariserende termen over gekwalificeerde en niet-gekwalificeerde arbeidskracht spreken, de eenvoudige arbeidskracht van de complexe arbeidskracht.¹⁰ ‘Complexe arbeidskracht’ verwijst naar wat een zekere graad van opleiding veronderstelt; dit geldt vandaag voor de meest bescheiden arbeidsprocessen, zoals bijvoorbeeld de fruitbouw in Battipaglia. Hoe berekent men de waarde van deze arbeidskracht? Volgens Marx is de complexe arbeidskracht niet meer dan ‘een veelvoud van eenvoudige arbeidskracht’, berekenbaar op basis van de opleidingskosten vermenigvuldigd met de studie jaren. Vandaag is die definitie niet meer aanvaardbaar. Ze vormt een van de meest problematische aspecten van de marxiaanse analyse waarvan men zeker afstand moet nemen. Een groot Oostenrijks theoreticus, Böhm-Bawerk, heeft Marx op dit punt scherp aangevallen.¹¹ Men kan de vraag naar de intelligentie en sociale coöperatie niet behandelen als men de complexe arbeidskracht enkel beschouwt als een veelvoud van de eenvoudige arbeidskracht. In de laatste

vijftientig jaar is de samenwerking van subjecten in de productiewijze zo centraal komen te staan, dat zij van eenieders arbeid het hoofdkenmerk uitmaakt. Het is bijgevolg niet meer mogelijk om de kenmerken van de enkelvoudige arbeidskracht te beschrijven. Diepgeworteld in de potentialiteit van de individuele arbeidskracht zit een zekere collectieve dimensie die, zelfs aan de meest elementaire taken, uit zichzelf een zekere graad van complexiteit toekent. Het is overduidelijk dat de huidige productiewijze uitsluitend complexe arbeidskracht vereist en aan het werk zet.

Noten:

1 Oorspronkelijk verschenen als: Virno P., 'Forza Lavoro', in: del Re A. (ed.), *Lessico Marxiano*, Roma, Manifestolibri, 2008, p. 83-90.

2 Er is wel een interview met hem verschenen van Pascal Gielen en Sonja Lavaert, 'De onmaat van de kunst', *Open. Cahier over kunst en het publieke domein*, NAI Uitgevers SKOR, 2009, nr. 17, p. 72-87. Daarnaast zijn er twee Nederlandstalige commentaren op zijn werk: Devos R., *Biopolitiek en postfordisme*, Antwerpen, Garant, 2010; Lavaert S., *Het Perspectief van de Multitude*, Brussel, VUB Press, 2011.

3 Dit argument komt ook aan bod in: Virno P., *Déjà Vu and the End of History*, Londen, Verso Books, 2015.

4 De 'Quaderni Rossi' was de naam van het tijdschrift verbonden aan de operaïsmobeweging tussen 1961 en 1966. De hoofdredacteurs Raniero Panzieri en Mario Tronti waren ook centrale figuren in de beweging. Noot van de vertaler.

5 Virno verwijst hier naar Dante's definitie van het geloof in Paradiso XXIV als 'sostanza di cose sperate'. Zie Dante Alighieri, *De goddelijke komedie*, vert. F. Van Dooren, Amsterdam, Ambo, 2006, p. 398. Noot van de vertaler.

6 Negri A. & Hardt M., *The Labor of Dionysus*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1994. Noot van de vertaler.

7 Marx K., *Het kapitaal*, vert. Isaac Lipshits, Amsterdam, Uitgeverij Boom, 2010, p. 157.

8 Marx K., *Het kapitaal*, vert. Isaac Lipshits, Amsterdam, Uitgeverij Boom, 2010, p. 485.

9 Het operaïsme heeft altijd een gespannen verhouding met de vakbonden gehad. Deze laatste volgden immers de partijlijn van de communistische partij en waren vaak geassimileerd in de fabrieksbesturen. De operaïsti gingen bijgevolg geregeld in tegen de beslissingen van de vakbonden. Noot van de vertaler.

10 In hoofdstuk IV vermeldt Marx dit onderscheid slechts heel summier; in hoofdstuk V komt hij er uitgebreider op terug (Marx K., *Het kapitaal*, vert. Isaac Lipshits, Amsterdam, Uitgeverij Boom, 2010, p. 169-188). Noot van de vertaler.

11 Eugen von Böhm-Bawerk is een van de stichtende leden van de Oostenrijkse School van de Economie, waartoe ook Carl Menger, Friedrich von Hayek en Ludwig von Mises behoren. Naast zijn hoofdwerk *Kapital und Kapitalzins* (1884 en 1889), schreef hij een aantal polemische geschriften tegen Marx' economische opvattingen. Via Rudolf Hilferding hebben deze kritieken de marxistische politieke economie zelf beïnvloed. Noot van de vertaler.